

ELEMENTE ALBANEZE PE HĂRȚILE ATLASULUI LINGVISTIC AL DIALECTILUI AROMÂN*

CĂTĂLINA VĂTĂȘESCU

Th. Capidan (2005: 193), reluat de Gr. Brâncuș (2013 a: 71), accentuează faptul că deosebiriile dintre graiurile aromânești sunt mai evidente în lexic și provin cu precădere din influențele pe care le-au suferit din partea limbilor vecine. În cele ce urmează ne propunem să prezentăm, pe baza materialului aflat pe cele 274 de hărți din primul volum al Atlasului lingvistic al dialectului aromân¹, felul în care sunt repartizate împrumuturile din albaneză² în cele patru grupe de graiuri aromânești: grămostean (vorbit în Bulgaria, Macedonia, Grecia), fărșerot (vorbit în Albania, Macedonia, Grecia), grabovean (răspândit în Albania și Grecia), pindean (aflat în Grecia)³. Așa cum explică în *Prefață*, Nicolae Saramandu pune în circulație în acest volum material lingvistic adunat din 61 de localități cu privire la Corpul omenesc (părțile corpului, boli, însușiri fizice și mentale, obiecte legate de acest domeniu).

În cele ce urmează încercăm o grupare a cuvintelor împrumutate din albaneză ținând seama de răspândirea lor pe teren⁴.

1. TERMENI DE ORIGINE ALBANEZĂ CARE APAR NUMAI ÎN GRAIURILE AROMÂNEȘTI VORBITE ÎN ALBANIA

băiámă „amigdală” s.f., în trei puncte (Fier, Moscopole, Selenița, graiul fărșerot) pe h. 134 *Amigdală* „amygdale” [271] < *bajame* s.f. „migdală; amigdală”. Cuvântul lipsește la Papahagi 1974.

*Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, volumul I. Editor: Manuela Nevaci, București, Editura Academiei Române, 2014, LIII + 470 p. + 60 ilustrații + două hărți generale.

¹ La datele acestea pot fi adăugate informațiile complementare aflate în cele 244 de liste de răspunsuri necartografiate.

² Am lăsat de o parte categoria specială, studiată de Gr. Brâncuș în anchete la fața locului, a cuvintelor de substrat (ex. *grumaz*, *gușă*, *bardz* etc.) care în aromână sunt refăcute ca formă sau și semantic după modelul corespondentelor albaneze, datorită contactului permanent dintre cele două idiomuri (Brâncuș 1983, cu bibliografia fiecărui termen în parte).

³ Vezi între lucrările recente asupra repartiției graiurilor aromânești: Saramandu 2003, Nevaci 2013, Brâncuș, 2013 b, cu bibliografie.

⁴ Întrucât ne interesează în chip special sensul și frecvența termenilor, folosim pentru prezentare o formă unificată; apelăm, în cazul în care cuvântul apare la Papahagi 1974, la forma cu care au fost înregistrați în dicționar.

bebă s.f. „pupilă (a ochiului)” apare în cinci puncte (Nicea, Greava, Ducasi, Selenița, Pleasa, graiurile grabovean și fărșerot), cu varianta *bebză* (Diviaca, graiul fărșerot) pe h. 41 *Pupilă* „pupille (d’œil)” [124]. *Bebă* provine din alb. *bebe*_{II} „pupilă”, iar *bebză* din *bebëz(ë)* (FS 1980). La Tache Papahagi nu apare ⁵.

durăccă, dorășcă „mănușă” apare în două puncte (Moscopole și Selenița) de pe h. 213 *Mănușă* „gant” [367] < alb. *dorashkë*, același sens. Nu este în Papahagi 1974.

fuqie s.f. „putere”, în sintagma *n’ôre fuqie* „slab, fără putere”, într-un punct (Diviaca, graiul fărșerot) pe h. 114 *Slab (fără putere)* „faible” [220] < alb. *fuqi* „forță, putere”. Papahagi nu îl are.

grîiă s.f. „piatră de ascuțit”, termen înregistrat în două puncte (Nicea, Greava, graiul grabovean) de pe h. 127 *Arцер* „aiguiseur” [264], provine din alb. *grihë* „piatră de ascuțit”. Interesant de menționat faptul că la Greava primul răspuns este **gresë**, un împrumut pe care îl menționează Capidan 1922: 532 sub forma *greasi*, explicat din alb. *gërresë*. La Papahagi nu este .

măiăuă s.f., în sintagma *măiăuă di cap*, în pc. 37, Diviaca (grai fărșerot) pe h. 2 *Creștetul capului* „somet de la tête” [59]. Termenul apare la Tache Papahagi, ca împrumut din albaneză, dar nu cu sensul anatomic: *măiăuă* „somet” (*măiăuă a muntelui*), *măyeăuă* „vârf, capăt” (de ac, de nuia etc). La fel, Capidan 1931: 142: *măiăuă muntelui*. Alb. *majë* are sensurile „vârf, capăt”, cu trăsătura dominantă „îngust, ascuțit” și nu l-am găsit pentru a desemna creștetul capului (FS 1954, FS 1980). Pe h. 102 *Vârful limbii* „la pointe de la langue” [102] în patru puncte (Diviaca, Fier, Moscopole, Selenița) apare sintagma *măiăuă di limbă*: alb. *maja e gjuhës* (FS 1980, s.v. *majë*).

nișan „aluniță”, într-un punct (Diviaca, grai fărșerot) pe h. 132 *Aluniță* „grain de beauté” [276] < alb. *nishan* „grain de beauté” (Kokona 1966, s.v. *grain*). Sensul din *Atlas* nu apare în Papahagi 1974, unde este menționată exclusiv etimologia turcă. Pentru sensul acesta, însă, este de presupus originea albaneză.

púčărră „coș” s.f. apare numai la Moscopole, pe h. 62 *Coș (pe obraz)* „bouton (au visage)” [150]. Provine din alb. *puçërr* s.m. „coș pe față”. Lipsește la Papahagi 1974.

qélză, kelăza di gúră „cerul gurii” se află în două puncte (Diviaca și Nicea, graiurile grabovean și fărșerot) pe h. *Cerul gurii* „palais” [165]. Este alb. *qiellzë*, cu același sens. Varianta *kelăza* reflectă un stadiu mai vechi, cu -ë- interior păstrat. La Papahagi nu este.

ruđă „zbârcitură” s.f., în Selenița, pe h. 64 *Zbârcituri (pe obraz)* „rides” [152] < alb. *rrudhë*, cu același sens. Nu pare a fi la Papahagi.

văngăr „sașiu”, în pc. 30 (Cútali, graiul fărșerot), pe h. 39 *Sașiu* „louche” [121] poate fi raportat la alb. *vëngër (i, e)*, cu același sens, și cu o bogată familie de cuvinte formate de la acest sens. Cuvântul aromânesc lipsește la Papahagi. Varianta

⁵ Termenul era cunoscut anchetatorului, care a sugerat răspunsul *bebă* în punctele Nicea și Greava.

vângâr (*veadi vângâr*) este folosită cu sensul „cu coada ochiului” în pc. 58 (Selénița, Albania⁶), pe h. 43 [mă uit] cu coada ochiului „je regarde du coin de l'œil [126]”.

zecu, pl. **zeç** s.m. „brunet”, care apare în punctul 22 (Greava, graiul grabovean) pe h. 10 *Brunet* „(homme) brun” [70], ar putea fi apropiat de alb. *i zeshkët* adj., *zeshkan* s.m. „brun, brunet, castaniu”, din familia adjectivului *i zi* „negru”. Nu este la Papahagi.

2. TERMENI DE ORIGINE ALBANEZĂ CARE APAR NUMAI ÎN GRAIURILE AROMÂNEȘTI VORBITE ÎN AFARA ALBANIEI

cocă s.f.: apare cu sens figurat în pc. 47, Malacași (grai pindean, Grecia) < alb. *kokë*, termenul propriu pentru această parte anatomică, fără accepțiune stilistică (FS 1980). În toate celelalte localități (inclusiv la aromânii din Albania), apare *cap*, termen, care, cu sensul propriu, apare și în Malacași (h. 1 *Cap* „tête” [58]). Este interesant că numai în acest punct se folosește, pe lângă termenul propriu, cel cu sens figurat, fapt care ar putea explica de ce în prezent îl întâlnim într-un singur punct. Pe de altă parte trebuie făcută precizarea că pe h. 4, *Teastă*, în punctul acesta nu a fost obținut niciun răspuns. Împrumutul din albaneză a fost precizat de Th. Capidan și a intrat în dicționarul lui Tache Papahagi (vezi Capidan 1922: 524⁷, citat de Papahagi 1974: s.v. *cócă*¹).

cârțună, cârțună s.f. „țeastă” e înregistrat în patru puncte (graiul grămostean, Bulgaria) (h. 4 *Teastă* „crâne” [61]). Termenul era caracterizat de Tache Papahagi drept răspândit în graiul grămostean, cu precizarea că are sens peiorativ („caboche”); el nu explică etimologic cuvântul. Ar putea proveni din forma articulată ghegă a substantivului *kërçu* s.m. (art. *kërcuni*; tosc: *kërcuri*) „buturugă, buștean”, folosit figurat cu sensul „prost, greoi, încet la minte” (FS 1980). Este interesant de observat că în graiul aromânilor din Albania apare, dar numai într-un punct (Moscopole), termenul propriu albanez pentru sensul „crâne”: *cafkáu* < *kafkë*⁸; în rest, este folosit cuvântul moștenit *os*, singular, sau în sintagma, *osu di capu*.

dámcă „pistrui”, numai într-un punct în Macedonia (Ubovo, grai grămostean), pe h. 63 *Pistrui* „tâche de rousseur” [151]. La Papahagi 1974 apare ca împrumut din turcă, numai cu sensul „sigiliu, marcă, pată”. Sensul din *Atlas* apropie cuvântul din aromână de alb. *damkë* „semn, pată pe piele după o boală; cicatrice” (FS 1980).

⁶ În capitolul *Date despre localități*, p. LII, nu se fac precizări asupra graiului căruia îi aparține localitatea. Ancheta a fost făcută de Adrian Turculeț.

⁷ La românii din nord, cu înțeles peiorativ.

⁸ Tache Papahagi reține forma existentă la Capidan 1931, pentru fărșeroții din Albania, identică aceleia a etimonului, alb. *kafkë*.

? *etă*, în propoziția *ăl' cadë-arău, nu-i tu étă*, lișinu (în Târnova (grai grabovean și grămostean), Macedonia), pe h. 273 *Leșin* „je m'évanouis” [462]), poate fi apropiat de alb. *jetë* „viață”.

Paru adj. „cărunt” apare într-un singur punct (Gramaticova de Sus, Grecia, graiul fărșerot) pe h. 17 *Cărunt* „grisonnant” [81]. Ar putea fi apropiat de alb. *larë* „pată”, *lara-lara* adj. „bălțat, pestriț”. Lipsește din dicționarul lui Tache Papahagi.

3. TERMENI DE ORIGINE ALBANEZĂ CARE APAR ÎN GRAIURILE AROMÂNEȘTI VORBITE ATÂT ÎN ALBANIA CÂT ȘI ÎN AFARA ALBANIEI

adukescu, dukescu apare, cu foarte puține excepții, în toate punctele de pe h. 142 *Simt* „je sens” [281]. Provine din alb. *dukem* „a apărea; a se face văzut, simțit; a părea” (vezi Papahagi 1974, s.v. *adukescu, dukescu*).

bulcîiă „buca obrazului” apare în 14 puncte de pe h. 59 *Buca obrazului* „joue” [147]: 8 în Albania (Diviaca, Nicea, Fier, Greava, Pleasa, Moscopole, Corcea, Selenița, graiurile fărșerot și grabovean), trei în Macedonia (Beala de Sus, Beala de Jos, Nijolpole, graiul fărșerot), trei în Grecia (Gramaticova de Sus, Căndrova, Cristalopiyi). Provine din alb. *bulçî* „partea din interior a obrazului, de la gură până la urechi” (FS 1980). La Papahagi am găsit numai adj. *bulçicos* „plin cărnos”, folosit pentru descrierea feței, explicat din alb. *bullçî* (cu *ll* în loc de *l*).

cafkaú, cafkaúă, çafcă; cafcalu „țeastă” este destul de răspândit, aparând în 9 puncte pe h. 4 *Teastă* „crâne” [61] (o singură ocurență în graiul fărșerot din Albania, dar mai multe în același grai din Macedonia și din Grecia, ca și în graiul grămostean din Grecia, și în cel pindean din Grecia). Tache Papahagi, deși tratează cei doi termeni în relație unul cu celălalt, oferă explicații etimologice deosebite: *cafcală* „crâne; orbite” este împrumut din greacă, iar *çafcă* este de origine albaneză (*kafkë*); la Papahagi nu apar variante cu *ç*- la inițială. *Cafcală* apare cu sensul „tâmplă” în pc. 4 (Batac, Bulgaria, grămostean) pe h. 28 *Tâmplă* „tempe” [96], punct în care pentru noțiunea „țeastă” răspunsul este *cărțînă*.

çapă, çapă s.f. „pas” apare frecvent pe h. 226 *Pas* „pas” [387]: de patru ori în Macedonia, de două ori în Grecia, de șase ori în Albania. De reținut că în patru puncte din Albania nu s-a primit nici un răspuns. Cuvântul provine foarte probabil din alb. *çap* s.m. „pas”. Papahagi 1974 nu îl are. În discutarea etimologică a arom. *çep* „bețișor” (lăsat fără etimon), Papahagi menționează alb. *çap* „pas”, dar nu face nicio mențiune despre intrarea în aromână a cuvântului cu sensul propriu. Pe h. 233 *Talpă* „plante (du pied)” [397], în pc. 16, Moloviște (Macedonia), apare *çapa di çiçor, çapă*.

gumbă, çumbă, jumbă „cucui”, prezent pe h. 5 *Cucui* „bosse” [62] în toate punctele din Albania în care s-a obținut răspuns (trei puncte rămânând fără răspuns) (graiurile fărșerot și grabovean) și destul de frecvent în Bulgaria (grupul grămostean), Macedonia (grupul fărșerot, grămostean), Grecia (graiul fărșerot,

pindean, grămostean). Papahagi 1974 dă formele *ğúmbă* și *čúmbă*, cu sensul „umflătură” și explică termenul aromânesc, pe cel bulgar și albanez din tc. *djoumba* „toute espèce d'enflure”. Faptul că în localitățile albaneze din Albania răspunsul este exclusiv *ğúmbă*, iar sensul este identic, „cucui”, cu cel al termenului albanez corespunzător, *gungë*, *xhungë*⁹, îndreptățește presupunerea unei influențe din partea utilizării albaneze. Termenul apare și în șase puncte pe h. 168 *Cocoașă* „bosse” [309], unul în Macedonia (Beala de Jos, grai fărșerot), unul în Grecia (Cristalopiya, fărșerot), patru în Albania (Diviaca, Nícea, Greava, Moscopole, graiuri grabovean și fărșerot).

guvâ di nari, guvâ ali nari, în toate punctele de pe h. 66 *Nară* „narine” [154]. Provine din alb. *guvé* „gaură, scobitură, scorbură”. Papahagi 1974 dă cuvântul cu sensul general, nu și cu cel anatomic. În albaneză, cuvântul nu denumește nara. Capidan 1922: 534 argumentează împrumutul din albaneză, și nu din gr. *γούβα*, prin faptul că se pronunță cu *g-* la inițială.

palță „măduvă” se află în două puncte pe h. 145 *Măduvă* „moelle” [285], în Macedonia (Beala de Sus, grai fărșerot) și în Albania (Diviaca, grai fărșerot). Este împrumut din alb. *palcë*, cu același sens. Lipsește la Papahagi 1974.

suráte, surată, surati „față” apare în cinci puncte din Albania (Nícea, Greava, Dúcasi, Moscopole, Selenița, graiurile grabovean și fărșerot), în două puncte din Macedonia (Beala de Sus și Nijopole, grai fărșerot) și două în Grecia (Cristalopiya și Horopani, grai fărșerot) pe h. 57 *Față* „visage” [145]. Tache Papahagi menționează în chip special sensul „mască” și nu dă exemple pentru sensul anatomic, sens care apare la varianta *suréte*. Explică termenul din turcă (*soüret*) și din albaneză. Varianta din *Atlas*, exclusiv cu *-a-*, provine din alb. *surrat*, termen învechit și colocvial, cu același sens ca în aromână (FS 1980).

tabáne, tăbană s.f., **taban** s.n. „talpă” apare în două puncte din Macedonia (Beala de Sus și Gopeș) și în patru puncte din Albania (Diviaca, Fier, Greava, Selenița, graiuri grabovene și fărșerote); în trei puncte din Albania nu s-a primit răspuns (h. 233 *Talpă* „plante (du pied) [397]”). Cuvântul *tăbane* există la Papahagi 1974 numai cu sensul „grindă” și este explicat din turcă. Ținând seama de sensul înregistrat în *Atlas*, putem considera că termenul anatomic a fost împrumutat din alb. *taban* s.m. (FS 1980 s.v., Kokona 1966 s.v. *plante*) și nu direct din turcă.

țip, țipă, țipâ s.f. apare în trei puncte din Albania (Selenița, Corcea, Nícea (cu precizarea *țipă albă*), în graiurile grabovean și fărșerot) și într-un punct din Grecia (Kristalopyi, graiul fărșerot) pe h. 42 *Albeață* „taie (d'œil)” [125]. Provine din alb. *cipë* „membrană” (FS 1980 s.v.). Papahagi 1974, s.v. *țipă* consemnează sensul „văl subțire”, fără a menționa sensul anatomic, și propune raportarea la gr. *τσιπα* „peau mince; croûte” și la alb. *cipë* „membrana”. Dat fiind sensul și răspândirea putem presupune că mai potrivită ar fi sursa albaneză. Aceeași sursă trebuie avută în vedere și pentru utilizarea frecventă a termenului *țipă* (14 puncte) ca răspuns pe h. 263 *Peritoneu* „péritoine” [447].

⁹ Pentru sensul „bosse” al cuvântului albanez (ambele variante fonetice) și pentru faptul că este termenul propriu pentru noțiunea în discuție vezi Kokona 1966 s.v. *bosse*.

zvercă s.f. este, cu foarte puține excepții, singurul răspuns pe h. 129 *Ceafă* „nuque” [274] < alb. *zverk* s.m. Împrumutul este bine cunoscut (vezi Capidan 1922: 554, Papahagi 1974 s.v.). Termenul apare și pe h. 130 *Gât* „cou” [268] în patru puncte din Albania (Diviaca, Nícea, Moscopole, Corcea, graiurile grabovean și fărșerot) și într-unul din Grecia (Cristalopiți, grai fărșerot).

Am numărat pe hărțile *Atlasului* douăzeci și opt de cuvinte albaneze intrate în aromână. Categoria termenilor intrați în graiurile aromânești vorbite în Albania și aceea a termenilor împrumutați din albaneză în graiurile care se află în afara Albaniei este formată în cea mai mare parte din cuvinte cu o singură apariție, cel mult două apariții: *cocă*, *damcă*, *etă*, *fuqie*, *laru*, *măiăuă*, *pučărră*, *rudă*; *băiamă*, *dorașcă*, *kelăză*; *palță*. Au, firește, o frecvență notabilă cuvintele răspândite pe o arie mai largă decât Albania, arie care cuprinde și celelalte graiuri, în afara graiului fărșerot: *adukescu*, *guvă*, *tabăne*, *țipă*, *zvercă* etc. Cum s-a putut vedea, mulți termeni sunt înregistrați în *Atlas*, dar lipsesc din *Dicționarul* lui Papahagi. Urmărind răspândirea împrumuturilor din albaneză se poate face presupunerea că difuzarea lor destul de cuprinzătoare se datorează contactului dintre grupurile de graiuri. Hărțile pot pune în lumină, prin evidențierea prezenței influenței albaneze, direcții de realizare a contactului dintre vorbitorii diferitelor graiuri aromânești.

BIBLIOGRAFIE

- Bardu 2005 = Nistor Bardu, *Elemente lexicale albaneze în graiul de astăzi al aromânilor moscopoleni din Albania*, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română, structură și funcționare*, în *Actele celui de al IV-lea Colocviu al Catedrei de limba română*.
- Brâncuș 1983 = Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Brâncuș 2013 a = Gr. Brâncuș, *Raporturile lingvistice aromâno-albaneze*, în Gr. Brâncuș, *Studii de istorie a limbii române*, III, București, Editura Academiei Române, p. 71–80.
- Brâncuș 2013 b = Gr. Brâncuș, *Aromâna – dialect arhaic*, în FD, XXXII, p. 5–13.
- Capidan 1922 = Th. Capidan, *Raporturile albano-române*, în „Dacoromania”, II, p. 444–554.
- Capidan 1931 = Th. Capidan, *Fărșeroții*, Studiu lingvistic asupra românilor din Albania, în „Dacoromania”, VI, p. 1–210.
- Capidan 2005 = Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, ediția a II-a, București, Editura Fundației Culturale Aromâne „Dimândarea Părintească”.
- FS 1954 = *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tirana.
- FS 1980 = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana.
- Kokona 1966 = Vedat Kokona, *Fjalor frëngjisht-shqip*, Tiranë.
- Nevaci 2013 = Manuela Nevaci, *Graiurile aromânești din Peninsula Balcanică. Situația actuală*, în FD, XXXII, p. 103–129.
- Papahagi 1974 = T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, ed. a II-a, București, Editura Academiei Române.
- Saramandu 2003 = Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța, Editura Ex Ponto.

Institutul de Studii Sud-Est Europene
al Academiei Române